

Лариса Онишкевич*

ВИНА Й ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПЕРЕЯСЛАВСЬКУ УГОДУ У ДРАМІ

Розглянуто шість п'єс про Переяславську угоду 1654 р. (історичну подію, актуальну для України й сьогодні): анонімний твір “Милость Божія” (1729), Осипа Федьковича “Хмельницький” (1887), Михайла Грушевського “Хмельницький у Переяславі” (1907, 1925), Гната Хоткевича “Переяслав” (1929), Олександра Корнійчука “Богдан Хмельницький” (1953) і Володимира Клименка “Богдан” (2000). Основна увага звернена на твір Грушевського. П'єси по-різному кидають світло на цю подію, зокрема на роль у ній головного героя та православних ієрархів. Автори п'єс по-різному бачать мотивацію їхніх учинків і відповідальність персонажів за наслідки договору. Час написання п'єс пояснює нам уявлення авторів про гетьмана. У більшості згаданих творів постать гетьмана демістифікується.

Ключові слова: Переяславська угода, гетьман, драма, п'єса, демістифікація, протагоніст.

Larissa M.L. Zaleska Onyshkevych. Guilt an responsibility for the Treaty of Pereyaslav in the dramatic art

This article deals with six plays about the Treaty of Pereyaslav of 1654 (a historical event which retained its actuality even in today's Ukraine): the anonymous *The Grace of God* (1729), *Khmelnysky* (1887) by Ossyp Fedkovych, *Khmelnysky in Pereyaslav* (1907, 1925) by Mykhailo Hrushevsky, *Pereyaslav* (1929) by Hnat Khotkevych, *Bohdan Khmelnytsky* (1953) by Olexandr Korniychuk, and *Bohdan* (2000) by Volodymyr Klymenko. Hrushevsky's drama is at the centre of this research. The aforesaid plays provide different interpretations of the event itself as well as of the roles played by its protagonist and by the Orthodox hierarchs. It is quite obvious that the historical situation and the date of a play's creation had a direct impact on the way the protagonist was portrayed. Most of the plays demystify the Ukrainian hetman.

Key words: the Treaty of Pereyaslav, hetman, drama, play, demythisation, protagonist.

Переяславській угоді 1654 р. присвячено не один літературний твір, зокрема повісті й романи, написані за радянських часів, як про це нещодавно писав Анатолій Шпиталь [11, 8-23]. Є різні дослідження літературної спадщини про цю подію, але немає статей, що розглядають висвітлення Переяславської угоди в жанрі драми. А п'єси мають особливе значення, оскільки віддзеркалюють як ставлення автора до історичних постатей, так і до вартостей певної спільноти в певний час.

Жанр драми сукупно дає відбиток стану суспільства, його проблем і дилем. Драма, зокрема, добре презентує моменти індивідуального та групового самовислову, себто самоідентифікації. Українська драма має кілька п'єс на тему Переяславської Ради, і в них можна побачити національне обличчя часу. Хоча деякі п'єси малодоступні або майже недоступні, повний перелік складається з таких творів: невідомого автора “Милость Божія” (1728); Осипа Юрія Федьковича “Хмельницький” (1887, і 3 редакції 1906, 1918 і 1938); Михайла Грушевського “Хмельницький у Переяславі” (1907, 1925); Гната Хоткевича “Переяслав” (1929), як 4-ий том із тетралогії “Богдан Хмельницький”; Олександра Корнійчука “Богдан Хмельницький” (1953) і Володимира Клименка “Богдан” (написана 2000 р.).

Досить промовисте використання авторами в назвах п'єс прізвища Хмельницького (4 з 6), а вже назви міста — рідше (2 з 6). З українських гетьманів чи взагалі історичних осіб, мабуть, тільки Мазепа зображений у стількох п'єсах української й позаукраїнської літератур. Увага до постаті Хмельницького різномірна: від певної містифікації героя до розвінчування, себто від приписування йому певних унікальних

* Лариса Марія Любов Залеська Онишкевич. Лоренсвіл, Нью-Джерсі, США. Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці.

чи майже надприродних здібностей до показу цього провідника як людини, рішення й дії якої зумовили сумні наслідки для цілого народу.

Хоча історики досі досліджують деталі цієї найбільшої за своїми негативними наслідками події для України, письменники відчували потребу або й політичний тиск розгорнути цю тему. Дати написання деяких творів пояснюють політичну мотивацію схвалення переяславського вчинку Хмельницького. Створюється враження, що українські письменники мали якусь внутрішню потребу порушувати це питання. Може, це було намаганням зрозуміти загальну тодішню картину або переосмислити чи по-своєму деконструювати психологічний образ і стан гетьмана, його спосіб думання; чи, може, потребою висвітлити почуття групової провини, провини головного героя або й цілої спільноти. Усе ж таки вчинок Хмельницького скерував долю українців десь на 400 років. Місце й час написання впливали як на авторську межу свободи інтерпретації цієї постаті й події, так і на сприйняття події в часі та обставинах, в яких писав автор.

Твір “Милость Божія” (1728) невідомого автора, вчителя Києво-Могилянської академії, своєрідно переконував козаків, що під царями добре жити. Основна мотивація договору – підтримка православної віри, вибір бути з царем, але проти поляків, що були гірші від татар, турків і німців [7, 411]. У ці часи Україна вже була під Росією. Поляки змальовані як еретики, що тримали українців за вічних рабів. Уніатам також припадали не дуже солодкі слова. Україна в поемі виступає драматичною постаттю й говорить від першої особи.

Редактор видання Ю.Федьковича “Хмельницький” [9, 8] (1938) О.Колесса зауважував, що письменник студював праці М.Костомарова про Хмельницького, які вплинули на його інтерпретацію постаті гетьмана. О.Колесса критикував, наприклад, надмірно емоційне ставлення Ю.Федьковича до Хмельницького. Хоча увага звернена на релігійну різницю: Ю.Федькович висловлює певне співчуття Польщі, що має поганих провідників, коли Хмельницький упевнено стверджує: “Бог з нами! Віра з нами! Правда з нами!” (412), – і наголошує на спільності віри з москалями. Хмельницький гостро озивається проти поляків: “раби ви римські...” (461). Водночас московський представник Бутурлін організує різні інтриги проти козаків і поляків, щоби “оба кріпкі народи / у наш запхати хлів” (438). Гетьман завжди шукає опертя в сусідів: “той добрий, той великий нарід мій, / треба буде до кого небудь прилучити” (464); готовий на “прилуку / До сего або того судар” (473).

Ю.Федькович дав остаточний вибір старшині, що підтримує москалів, бо вони православні. Та рівночасно письменник співчував полякам: “О, Польщо, нещаслива ти” (478). Уніати також не були добре презентовані. Майже вся мотивація договору стосувалася релігійного аспекту – “однієї віри і одних предків діти”.

“Хмельницький у Переяславі” [4, 390–486] (1907, 1925) М.Грушевського – хронологічно третя п’єса на цю тему. Обставини її написання дещо загадкові. Уперше вона була надрукована 1907 р., потім 1925 р., та чи були якісь зміни – годі встановити; текст 1907 р. недоступний. Маємо текст п’єси “Хмельницький у Переяславі” 1925 р. Однак назва дещо заплутує читача при слові “Переяслав”, бо мова не про 1654 р., а тільки про час від 10-го до 15-го лютого 1649 р., себто тільки про тло майбутньої події¹.

Можна робити різні припущення, чому М.Грушевський обрав саме цю частину переяславських подій для п’єси. Та уточнення, що саме діялося протягом шести днів, дуже підходять істориківі. Зокрема, коли він міг користуватися описами зі щоденників члена польського посольства Войцеха М’ясковського й комісара Смаровського, які частково записали розмови з Хмельницьким; решта – це вже з авторської творчої уяви, як М.Грушевський сам зазначив.

У п’єсі події цих кількох днів накреслюють характер Хмельницького, його молодії (одружені всього один місяць) дружини-польки, настрої старшини, козацтва й

¹ У січні 1649 р. Хмельницький в’їжджає парадно до Києва. Там зустрічається з патріархом Паїсієм. Між 10-им і 15-им днем лютого 1649 р. в Переяславі відбуваються переговори Хмельницького з поляками. У жовтні введено кріпацтво. У січні 1654 р. Хмельницький веде в Переяславі переговори з москалями.

селян/черні. Сам гетьман з любов'ю згадує недавно померлого польського короля Владислава IV, трохи менше – його брата, короля Яна-Казимира. Ненавидить він польську шляхту й суди, бо вони не визнали винним поляка Чаплинського, що забрав маєток Хмельницького і вбив його сина (а гетьман став жити з жінкою Чаплинського).

Дія п'єси відбувається після успішних осінніх боїв Хмельницького 1648 р. й січневого триумфального в'їзду Хмельницького до Києва, де його привітав єрусалимський православний патріарх Паїсій (який їхав із проханням до Москви). Польський король Ян-Казимир скерував послів (Адама Киселя з братом) і комісарів привезти від Хмельницького певну домовленість у формі трактатів. Та гетьман дорікає послам за знущання над Україною й за те, що козаки готові королеві допомогти, “якщо стане проти панів, інакше такої Речі Посполитої не хочемо” (428). Це майже ті самі слова, що в авторовій “Історії України-Руси” [2, 153]. Тон гетьмана впевнений, сильний. Одночасно відбуваються перемовини про можливість різних спільних акцій із турками, татарами, молдаванами та москалями. Польські послы обіцяють всілякі нагороди гетьманові (воєводства тощо) і намагаються вплинути на нього через його дружину.

Князь Четвертинський звертає увагу на те, що настав унікальний час будувати Україну, “забезпечити права і вільності” (439), бо “Бог сотворив нас перше Русинами, ніж шляхтичами корони польської”. Сам гетьман ще не зовсім має певне державницьке розуміння ситуації та відповідний план дій, він радше думає про особисті порахунки, щоби покарати Вишневецького, дістати Чаплинського та воювати за православну віру.

Незважаючи на те, що Хмельницький мав тепле ставлення до Львова під час облоги й навіть уважав його столицею тодішньої Руси [2, 88], М.Грушевський як історик “не мав плянів для національного чи соціального визволення Галичини, хоч обставини були дуже пригідні на се” [2, 93]. Простолюддя й козаки вимагають дій проти панів. Сумніваючись, чи гетьман справді це зробить, у п'єсі навіть виринає змова його вбити. Час від часу Хмельницький підсумовує, що чернь дуже подібна до шляхти, і це загострює проблему між Україною й Польщею (455). З певним викликом гетьман пише листа королеві: “Жалі наші криваві до того вже нас привели, що ми вже іншого пана собі мали шукати та кров'ю з неволі себе визволяти” (466). Тоді аж Хмельницький висловлює королеві свої вимоги, серед яких права грецької (православної) церкви; і те, що митрополит має бути в сенаті, що мають бути ще три сенатори. Зрозуміло, що ці пункти тільки для вигляду, бо гетьман піде війною на Польщу, а москвини “мусять нам допомогти” (470). Тоді аж впливає, хто за цим стоїть: “Велів нам святіший отець патріарх Ляхів кінчати, аби вірі нашій святій вже раз свобода настала” (479). Отже, Хмельницький пише листа до Москви. Перед ним уже якось укладаються виразніші плани: “Війна мусить бути, доки не буде свободи у всім нашім панстві Українським!” (480). Він себе бачить “самовладцем і самодержцем руським. Мушу, поки жив, народ свій з неволі лядської вибити...” (483). Та вже інші розвивають думку ширше й додають, що “час свою Річ Посполиту козацьку мати” (484).

Тоді починає зростати впевненість Хмельницького. Він розраховує на допомогу татар і планує вигнати “дуків і князів за Вислу” (479), але виявляє толерантність до тих, хто хоче “нашого хліба їсти, нехай нашому війську Запорозькому буде послухний”. Коли послы ставлять контрапункти, гетьман уже не слухає. Він уже думає про Москву.

Гетьман ніби має свій план, але частину відповідальності він перекидає на старшину й козаків: “Буде як люди хочуть” (485). П'єса закінчується піснею “...підіймається Україна, весь хрещений світ”. Гетьман запитує й констатує: “І хто спинить її? Нема сили такої” (485). Хмельницький кличе навіть татар на поміч. Усі його дії – реакція ненависті, що засліплює його й не дає усвідомити хитрощів та фальші татар і царя.

У самій назві п'єси криється мотивація М.Грушевського звернути увагу на Переяслав саме в лютому 1649 р., а не 5 років потому, у січні 1654 року. Хоча

не можна сказати, що М.Грушевський ідеалізував Хмельницького, у цій п'єсі він немов хотів викликати розуміння рішень гетьмана і, може, зменшити вагу тих закидів, що падали на Хмельницького після 1654 р. Тут певна деміфізація й демістифікація гетьмана з ілюстраціями того, як він сам вибирав свій шлях, свої вчинки. Зокрема, Хмельницький тоді був дуже впевнений у своїх силах і планах. Історик Віктор Горобець стверджує, що “перші місяці 1649 р. стали переломними в історії розвитку української державної ідеї” [1, 752]. У серпні гетьман навіть планував похід на Москву.

У цій п'єсі М.Грушевський дав тло, тобто показав, які події та настрої насправді призвели до договору 1654 р. Деякі вислови, речення, діалоги ті самі, що в “Історії України-Руси” [2, 145-155].

Можливо, М.Грушевський планував другу п'єсу, а може, він насправді й не хотів писати про 1654 рік, бо ж 1648 р., у жовтні, московський Земський Собор ухвалив “Соборное уложение” про введення кріпацтва аж до 1841 р. Безперечно, Хмельницький мусив знати про це – і як же він міг свідомо віддати Україну на таке знуцання? На цей факт звертає увагу А.Шпиталь у статті “Творення міфу Переяславської ради 1654 р. в українській літературі ХХ ст.” [11, 22].

Може, М.Грушевський зумисне хотів зосередити увагу на часі, коли надії були привабливішими, а не на вчинок, що довів до століть знуцань над правами українців. Може, це був спосіб показати гетьмана успішним в інших починах. Сергій Плохій підсумовує, що М.Грушевський трактував Хмельницького як талановитого адміністратора та організатора, як успішного дипломата, але слабкого політика [13, 303].

М.Грушевський дав певну картину зміни в самім гетьмані, його характері: як він виріс від особистих мотивацій (помста за сина, маєток) до державних. Автор показує, як Хмельницький нехтує особистими користями (дарунки від короля роздає військові), який він демократичний: слухає голос старшини, козаків, черні і йде за ними; але, коли козаки били послів і брали їх у полон, він не дуже протестував, поведився радше прагматично, а не принципово.

Ще одна деталь могла мати деякий вплив на історика – певна невизначеність гетьмана, що, мабуть, була близька самому М.Грушевському. Учений пише у своїй *Історії* про 1654 р., де йшлося про “протекторат” Москви, що Хмельницький, можливо, “дивився на сі перспективи, як то часом буває – з такого становища, на яким зачинав свої переговори з Москвою про її зверхність, пять літ тому, не досить здаючи собі справу з тих змін, що принесли ці пять літ” [3, 760]. Отже, виправдовує гетьмана? Далі висловлює таку дивну думку: “Весь хід історії Східньої Європи міг би взяти инший і кращий напрямом, коли б Україна ввійшла в політичну унію з Москвою в початках своєї боротьби з Польщею, іще повна сил, повна людности не зневіреної в своїх провідниках і в піднятій ними ділі, здатної бути *опозицією* Москви, обстояти себе в сій позиції і не дати себе зіпхнути на становище провінції” (760).

Це, мабуть, було основною мотивацією для М.Грушевського, який через назву цієї п'єси (“Хмельницький у Переяславі”) немов хотів відвернути увагу від фатальної дати 1654 р. і привернути її до лютого 1649 р., показуючи гетьмана на сильнішій позиції та даючи йому певне виправдання. Але таким способом деміфізації (що й продовжували інші драматурги) він залишив мало що з містифікації тієї події, нейтралізуючи постать гетьмана і його надзвичайність.

П'єса “Переяслав” [10] (1929) Г.Хоткевича друкована за радянських часів, тож автор у попередніх томах (“Берестечко”) звертав увагу на класовий поділ (пани проти козаків) та приниження православних. Унія названа “клятою” (97). На польського короля козаки дивляться відокремлено від його народу: “Ми підіймаємося не проти короля, а проти поляків гордых, що потоптали наш права і вольности...” (97). Хоча у творі є й певне висміювання москалів та їхнього патріарха, його притягують до відповідальності за рішення йти проти Польщі.

Г.Хоткевич відкритіше й відважніше від інших драматургів описав виступи народу проти Москви. Він згадав, як у Суботові ще 1653 р. старшина виступала проти підданства Москві й не хотіла “в московське ярмо лізти” (362), а росіян вважали

“темними людьми”. У ніч перед угодою Хмельницький немов божеволіє від того, що він “продаватиме Україну” (370), і просить ударити його шаблею, “щоб я почув біль” і щоб кров “отверезила мене” (370). Крім виразнішого сумніву гетьмана, також ясніше описана українська церковна влада: від митрополита приходять посол і висловлюється проти угоди з Москвою, бо церква втратить свободу й незалежність (тому краще навіть до короля піти). Сам гетьман нерішучий, кидається від одного рішення до другого, і тому він не може стерпіти виразної позиції своїх близьких. Полковник Богун відважується йому сказати правду у вічі, що гетьман раб, який завжди шукає союзника, хоча виправдується, що це тільки тимчасово. Г.Хоткевич виразніше подає ставлення народу до угоди з Москвою, що мало хто з полковників підтримував об’єднання з Росією. Богун проклинає тих, хто підтримав угоду: “Проклинаю вас прокльоном землі й води!.. Проклинаю вас сльозами всіх будучих поколінь! Проклинаю вас прокльоном усіх, тих, хто стогнатиме, згадуючи сьогоднішній день [...] Ви вбили свободу й щастя України!..” (390).

Слова московського представника Бутурліна дають присмак майбутнього: “Вот таперічя ти Багдашка, значіт, царской халоп”. На що Хмельницький реагує плачем. Автор завершує картину символічно: за сценою – “бамкають передзвін на похорон” (391).

Після угоди 1654 р. показано знуцання москалів над людськими правами українців (майно відбирали, голови рубали, жінок забирали, малолітніх хлопців поривали). Хмельницький пізно усвідомлює, що він довів до того, що Москва насміхається над Україною, і перед смертю просить пробачення (438).

О.Корнійчук отримав сталінську премію (1941 р.) за твір “Богдан Хмельницький” [6] (1939), бо презентував Україну, Хмельницького і його крок 1654 р. відповідно до радянської ідеології. Класовий елемент тут займає виразне місце, коли козаки підозрюють гетьмана в його приязні до шляхти, розраховують навіть на допомогу польських хлопів. Боротьба спрощена до релігійних проблем (гетьман наголошує московським послам, що вони однієї віри і одних предків діти) з виразною опозицією до уніатів. Усе чорно-біле, немає антимосковських виступів.

У творі росіяни говорять російською мовою, а поляки українською. Різні деталі віддзеркалюють час написання п’єси: після правописних змін 1933 р. автор уже оминає кличний відмінок.

“Богдан” [5] (2000) Володимира Клименка має підназву “неісторична хроніка” з поясненням, що “всі події, описані в п’єсі, можливо, ніколи не відбувалися”. Це означення звільняє автора від необхідності достовірно висвітлювати історичні факти, допомагає передавати сучасне сприйняття події 1654 р. і самого Хмельницького. Водночас рік написання свідчить про відсутність зовнішнього ідеологічного тиску.

В.Клименко звертає увагу на вічні основи вільної країни: “Вільнішої на цій землі немає”; “Або ти служиш істині / І возвеличуєш її / Або хизуєшся / Перед усім чесним народом” (12). І саме гетьманові автор адресує слова “Бо ти /.../ зняв із уст бажання волі” (12). Богдан тільки механічно, без осмислення повторює, що “народ мій буде вільним”.

У “мить після присяги” 1654 р. гетьман хоче вийти поза релігійні окреслення і псевдовиправдання і стверджує, що “православний нічим не кращий ляха” (20), розуміє/підозрює, що помилився, бо хотів “щоб мій народ на волі жив” (21). Його внутрішній голос переконує, що “ціна тієї волі є неволя” (21). Цар віроломний, отже, тому, мовляв, гетьман також мав право обдурити царя, виправдовує Хмельницького В.Клименко.

Остаточо Хмельницький розуміє, що він “зрадив свій народ” (23), і навіть сам себе називає Юдою. Пізніше кобзар це підсумує: “Ради волі / Продав долю / Присяг на неволю” (27). Та неволя виявилася страшною, кривавою помстою (32).

² О.Ясь далі переповідає слова М.Костомарова про те, що київські церковні представники на москалів дивилися як “на нарід брутальний, і навіть щодо тотожності своєї віри з московською у них виникало непорозуміння та сумніви, їм навіть спадало на думку, що звелять перехресуватися”.

Наскільки насправді втручалася православна влада в рішення гетьмана? Олексій Ясь звертає увагу, що, згідно із твердженням М.Костомарова, “київське духовенство ще протягом кількох десятків років залишалося під зверхністю Константинопільської патріархії” [12, 536-537]². Та “в історичній думці початку XIX ст. Українсько-московська угода мала переважно релігійне вмотивування щодо причини об’єднання православних єдиновірців” (528). Більшість драм виокремлювали саме цей релігійний аспект.

М.Грушевський в “Історії України-Руси” завважує, що Хмельницький у договорах 1649 року “цілком поминув справу віри, на котрій весь час їхала московська політика, з другого – що [...] він висунув сакраментальну формулу “непорушимости вільностей українських” [3, 757]. Мабуть, тому, що історик бачив ті інші складники, у своїй п’єсі він не хотів висвітлювати пізніший (1654 р.) неуспішний період.

Увагу учасників подій до віри в п’єсах можна подати спрощеним рівнянням: Бог = віра = правда. Це був вузький спільний знаменник для відчуття ідентичності громади того часу. Хто був іншої віри – був “іншим”; тому у всіх п’єсах навіть уніатів трактують ворожо, бо вони в іншій категорії.

М.Грушевський як історик хотів зосередити увагу на мотивах дій гетьмана (на “українських вільностях”). На титульній сторінці видання О.Корнійчука п’єса навіть має ілюстрацію (О.Даньченка), де зображено Хмельницького, який стоїть із грамотою в руках, а побіч нього православний церковний чиновник (мабуть, митрополит або патріярх з 5-ма пасками); отже, навіть радянський цензор уважав релігію потрібним і корисним аргументом для вищої цілі – наголошення на пропагованому “возз’єднанні” народів.

Драми Г.Хоткевича й О.Корнійчука написані за часів СРСР, однак Г.Хоткевич писав ще за вільніших років, коли Буковина була під Австро-Угорщиною, де відносно менше було політичного тиску й можна було відкритіше писати про Москву, але релігійний складник для нього був таки більш виразним. В.Клименко вже оперує сучасними категоріями і звертає увагу не тільки на людські права всіх національностей, а й на класичний занепад героя.

П’єси по-різному висвітлюють чи то відповідальність, чи то вину за подію 1654 року, що змінила долю України аж до сьогодні. Твори або виправдовують крок Хмельницького, шукаючи чогось глибшого у його діях і мотиваціях, або поширюють відповідальність на церковні чинники та їхній тогочасний вплив.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Горбовець В.* Переяславський вибір Богдана Хмельницького 1654 року. Переяславська Рада 1654 року // Історіографія та дослідження. – К., 2003. – 752 с.
2. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Нью-Йорк, 1956 (1-е вид. 1927). – Т. VIII, 3. – 314 с.
3. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Нью-Йорк, 1957. – Т. IX, 1. – 870 с.
4. *Грушевський М.* Хмельницький в Переяславі: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи. – Харків, 1925. – С. 390-486.
5. *Клименко В.* Богдан. – К., 2000 (КАІМ. Машинопис). – 34 с.
6. *Корнійчук О.* Богдан Хмельницький. – К., 1953. – 100 с.
7. *Милость Божія // Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / Упор. О.І.Білецький.* – 3 вид. – К., 1967. – С. 410-426.
8. *Федькович Ю.* Драматичні твори / На основі автографів зредагував Др. О.Колесса. – Львів, НТШ. – 1938. – С. 380-486.
9. *Федькович Ю.* Писання: Перше повне і критичне видання. – Т. 4, НТШ. – 1918. – III-XXIX. – С. 267-490.
10. *Хоткевич Г.* Переяслав. Богдан Хмельницький. Тетралогія. – Харків, 1929. – Т. 3. – С. 305-438.
11. *Штиталь А.* Творення міфу Переяславської ради 1654 р. в українській літературі XX ст. // *Слово і Час.* – 2004. – № 5. – С. 18-23.
12. *Ясь О.* Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби. Переяславська рада. (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 524-604.
13. *Plokby S.* Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. – Toronto, 2003. – 304 p.

м. Лоренсвіл, США

